Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.03

„…még az együgyű és paraszt emberek is”

Alkalmazkodás a közönséghez a kegyességi irodalomban

BARTÓK István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó, az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja
ORCID: 0000-0001-6206-8068

“…even simple folk and peasant folk.” Audience accommodation in devotional literature

Abstract | In early modern devotional literature, audience accommodation fundamentally shapes textual composition: the content, structure, and style of discourse are determined by the presumed level of education and understanding of the audience. Such accommodation is realized through the rhetorical resources of *inventio, dispositio*, and *elocutio*. The examination of how these intentions are realized in the completed texts is a question of literary history, whereas the assessment of their explicit formulation belongs to the history of literary criticism.

Across the various genres of devotional literature (sermons, prayers, meditations, catechisms, confessions of faith, and polemical writings), and often also in secular works, the intended audiences are explicitly identified. This study presents examples from dedications and prefaces dating from the period 1580–1630 in order to show how authors identified their intended audiences, ranging from “simple peasant folk” through “wise and learned men of the Church” to “all Christians.”

Keywords | devotional literature; late 16th and early 17th centuries, authorial statements, accommodation to the audience, rhetorical strategies

Az irodalmi gondolkodás dokumentumait keresve a régiségben érdemes odafigyelni azokra a megjegyzésekre, amelyekből kitűnik, hogy a szerzők milyen közönségrétegeknek szánják munkájukat. A remélt hallgatókhoz, olvasókhoz való alkalmazkodás ugyanis alapvetően meghatározza a szövegalkotást: a befogadók feltételezhető műveltségi szintjéhez igazodva kell megválasztani az előadandók tartalmát, kialakítani szerkezetét, stílusát. Mondhatnánk úgy is: a retorikai inventio, dispositio és elocutio eszköztárának használatát. Az egyszerűbb vagy a műveltebb hallgatóság befogadóképességét figyelembe véve kell a témát kibontani, a beszédet felépíteni és a mondandót megfogalmazni. A szándékok megvalósulásának vizsgálata az elkészült szövegekben irodalomtörténeti kérdés; az elképzelések explicit kifejtésének számba vétele pedig a kritikatörténetre tartozik.

A keresztény prédikációirodalomban a kezdetektől megkülönböztették a szélesebb néptömegeknek szóló homiliát és a képzettebb közönség elvárásait kielégítő sermót. A különbségtétel évszázadokon keresztül újra meg újra megjelenik.

A magyar régiségben is folyamatosan jelen van a megcélzott közönség meghatározása, sokszor már a címlapon, de leginkább az egyes kötetek ajánlásaiban, előszavaiban. Az egyik – leggyakrabban emlegetett – szélsőség az „együgyű hívek", a „deáktalan kösség", akiknek anyanyelvükön, könnyen követhető gondolatmenet alapján, világosan, érthető nyelvezettel kell kifejteni a *Szentírás* hasznait és tanulságait, valamint egyéb megszívlelendő gondolatokat.

Ugyanakkor készültek „bölcs és tudós egyházi személyek" elismerésére pályázó munkák olyan eszközök felhasználásával, amelyeket csak a retorikai műveltséggel rendelkező hallgatók tudtak értékelni.

Némelyek határozottan szembeállítják a két szélsőséget, világosan megfogalmazva, hogy kikhez fordulnak. Akad példa az egyeztető törekvésre is; vannak, akik egyszerre kívánták megszólítani a hívek minden rétegét. Mások a lehetséges szélsőségek megnevezése nélkül a legáltalánosabb kategóriákat használják: „a magyar nemzethez", „minden keresztyénhez" vagy egyenesen „minden emberhez" fordulnak írásukkal. A szélesebb közönségrétegek elérését illetően különösen fontos a könyvnyomtatás szerepének felismerése.

Az alkalmazkodás szempontjai nemcsak a prédikációkban érvényesültek, hanem a kegyességi irodalom más szövegtípusaiban is, mint például imádságok, elmélkedések, katekizmusok, hitvallások, vitairatok. Sokszor a világi tárgyú művekben is meghatározzák, hogy kiket kívánnak megszólítani. Ez alkalommal – a készülő kritikatörténeti monográfia[1] korszakhatáraihoz igazodva – az 1580–1630 közötti időszak forrásaiból hozok példákat. Az anyag bősége miatt teljességre nem törekedhetek, de a kiragadott példákkal szemléltetem a legjellemzőbb eseteket.

1 Bartók István, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között: Programtanulmány egy tervezett monográfiához", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 782–799, doi:10.56232/ItK.2022.6.04.

Mint említettem, a kegyességi irodalomban a leggyakrabban megnevezett célközönség az egyszerű, műveletlen emberek sokasága. Ezt a réteget az „együgyű" – minden bizonnyal a latin „simplex" megfelelője – megnevezés mellett különböző más kifejezésekkel is meghatározták.

Félegyházi Tamás debreceni református lelkész és egyházmegyei esperes tanítását a debreceni tanácsnak és az egész keresztény gyülekezetnek ajánlotta. Ebben leszögezi: a kegyes írások célja, hogy „a keresztyén olvasó, főképpen akinek gyenge tudománya vagyon, arra készíttetik, hogy az derék sz. írásnak és a mellett az bölcsek magyarázatytyának értelmére is könnyebben juthasson".[2]

Monoszlóy András budai fehérvízi prépostként a szentek segítségül hívásáról szóló vitairatának előszavában „az egyigyű jámbor keresztényekhez" fordul, ebben részletezi a papok feladatait. A *Szentírás* magyarázatával kapcsolatban említi a közönséghez való alkalmazkodást, különös tekintettel a szerényebb képességű hívekre:

> Nem heába mondgya Szent Ambrus doktor, hogy a szent írás nem egyéb, hanem *Liber sacerdotum*, papoknak könyve (papoknak ám) mert jól érti vala a szt. jámbor, hogy kinek kinek az ű mivoltához képest az papoknak kellenék a szent írásból, az mennire az egyigyűeknek elméjek bírhatnák, elegendő lelki kenyeret osztogatniok és szeldelniek, nem az népnek penig, ű magok magoknak. Innen az egyházi pásztorok és tanétók az Istennek szent lelkétűl az bölcs által fogaknak neveztetnek, az mint szépen meg magyaráza Szent Ágoston Doktor, mert ők, úgy mint választot anyák, az ű fogokkal az kisded gyönge egyigyű gyermekeknek meg rággyák először az idvösséges tudománynak étkét, és az után kinek kinek az ű mivolta és ereje szerént szájokba helyheztetik.[3]

Pathai István, a dunántúli református egyházkerület püspöke a szentségekről szóló tanítását Enyingi Török Istvánnak ajánlotta. Világosan megfogalmazza, kinek szánja munkáját: „Írtam peniglen magyar nyelven és igen paraszt beszédekkel, csak az szegény kösségnek és némely gyönge magyar írás olvasóknak kedvekért […]".[4]

Vízaknai Gergely kolozsvári evangélikus lelkész és iskolamester keresztény tanítását a nyomdász, Manlius János Ivánczy Lukácsnak ajánlotta. Ebben fejti ki, hogy az egyszerű embereknek van szükségük a hitigazságok magyar nyelvű magyarázatára. Mint írja: jóllehet mindezeket latinul csekély fáradsággal véghez lehetett volna vinni, mivel Felső-Magyarországon számos kiváló és tudós férfiú él, ezt a feladatot mégis

2 Félegyházi Tamás, *Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1583), RMNy 525, (?) 3r.

3 Monoszlóy András, *De invocatione et veneratione sanctorum: Az szenteknek hozánk való segétségekről hasznos könyv* (Nagyszombat: [typis capituli], 1589), RMNy 633, d3v–d4r.

4 Pathai István, *Az sacramentomokról in genere* ([Sicz]: [Manlius János], 1592), RMNy 705, AVIIIr.

inkább anyanyelvükön végezték el vagy a fiatalok, vagy ami még hihetőbb, az egyszerűbb emberek kedvéért.[5]

Debreceni Szőr Gáspár szinyei és sebesi református prédikátor imádságoskönyvének ajánlásában említi azokat az „erőtleneket", akiknek a könyv kibetűzése nehézséget okozhat: „De mint hogy az erőtlenek, kik az magyar írástis alig olvashattyák, nem mindjárást érthetik meg igénként, hanem akarám ezt ezek által nyilvábban magyaráznom."[6]

Szárászi Ferenc debreceni református lelkész a *Heidelbergi Katekizmus*t fordította magyarra. A második kiadás címlapján olvasható, kiknek szánta munkáját: „mind az kisdedöknek az scholákban, mind penig az egyigyűeknek az ecclesiában lelki éppületökre lenne". Imrefi Jánosnak címzett elöljáró beszédében tovább részletezi a várható közönséget:

> Mert ebből nem csak az kisdedek, de még az öregek-is az ű teremtő és megváltó Istenök felől jó értelmet vehetnek, és velük való sok jó tételményiért mivel kellyen fizetniök, meg tudhattyák […] indíttattam én-is, hogy az keresztyéni hitről való írást Deákból Magyar nyelvre fordítanám, és az melléje jedzettetöt bizonságokat-is egészlen ki írnám, hogy mind az Scholákban az gyermekeknek, mind penig az Ecclesiában az hallgatóknak, kik az Magyar íráshoz értnek, hasznokra és lelki épületekre lenne.[7]

Imádságoskönyvében Pázmány Péter az imádságokhoz fűzött *Rövid tanúság*ban említi: „Rövideden azért csak azt akarom meg mutatni, mint ismerhesse meg akár mely tudatlan s együgyű emberis az igaz vallást."[8]

Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor a vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt evangéliumokból és episztolákból fordított „Simon Pál déák Postillájából", azaz Simon Pauli rostocki evangélikus szuperintendens latin nyelvű prédikációskötetéből, mégpedig „a keresztyén olvasónak" szóló ajánlás szerint: „az együgyűek, úgy mint egy summában, meg tanúllyák az Istennek hozzánk való jó akarattyát, ismeg ő szent felsége mit kíván mi tőlünkis, hogy cselekedgyünk".[9]

Zólyomi Perinna Boldizsár semptei evangélikus esperes „Mólnár Márton", azaz Martin Moeller görlitzi evangélikus prédikátor elmélkedéseit és imádságait fordította magyarra a német eredeti és a cseh fordítás felhasználásával. Az istenfélő kegyes olvasónak címzett elöljáró beszéde szerint reméli, hogy fáradozása „Isten nevének tisztességére és sok együgyű keresztyéneknek hasznokra és vigasztalásokra fog lenni".[10]

---

5 „Etsi autem hoc in latina lingua facilimo negotio potuisset perficere, cum superior illa Hungariae pars multos praeclaros & doctos viros habeat, maluit tamen hoc facere in nativa lingua, vel propter Juniores, vel, quod magis credibile est, propter simpliciores." Vízaknai Gergely, *Az keresztyéni tudománnak egynehány articulusairól való könyvecske* (Sicz: Manlius János, 1593), RMNy 733, A4r.

6 Az ajánlás címzettje ismeretlen, mivel az egyetlen meglévő példány eleje csonka. Debreceni Szőr Gáspár, [*Ájtatos imádság*?] (Bártfa: Klösz Jakab, 1599), RMNy 848, A4v.

7 Szárászi Ferenc, *Catechesis, azaz kérdések és feleletök az keresztyéni tudománnak ágairól* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1604), RMNy 909, (:) 2v–3r.

8 Pázmány Péter, *Keresztyéni imádságos könyv* (Graz: Georgius Widmanstadius, 1605), RMNy 945, 227r–v.

9 Mihálykó János, ford., *Magyarazattia az evangeliomoknak* (Bártfa: Klösz Jakab, 1608), RMNy 967, (?) r.

10 Zólyomi Perinna Boldizsár, ford., *Manuale, az az kézben hordozó könyvecske kérdésekkel és imádságokkal tellyes* (Lőcse: Klösz Jakab, 1614), RMNy 1077, E6r.

Pálházi Göncz Miklós, a felsődunamelléki evangélikus egyházkerület püspöke a wittenbergi Georg Rhaw munkáját németből fordította. Könyvét „Az Szent Háromságrul az egyigyüekért öszve szedögettetött rövid tanúság" vezeti be.[11]

Georgius Tilenus német nyelvű perikópáskönyvét a bártfai nyomdász, Klösz Jakab fordította és adta ki. Kassa város főbíráinak és egész tanácsának szóló ajánlásában megnevezi a megcélzott közönséget:

> vagyok illyen jó reménségben, hogy sok jámbor és együgyű keresztyének az Magyarok közzül én munkámat jó néven veszik és Istennek tisztességére vele élnek. […] Mert ez rövid írásban az együgyű emberek és Kisdedek, úgy, mint egy summában mindeneket meg tanulhatnak, az mellyek kívántatnak az ő lelköknek üdvösségére és örök életére.[12]

A keresztyén olvasónak címzett elöljáró beszédben ugyancsak az „együgyűeket" említi: „hasznosnak ítéltem, kedvesbnekis aránzottam, ha valami rövid summáriomokat és tanúságokat utána vetem, mellyeket egy fő Prédikátornak írásából Magyarrá fordítottam, hogy az együgyűek értelmet és tanúságot vehessenek belőle".[13]

Miatyánk-magyarázatát Margitai Péter debreceni református lelkész, később egyházkerületének püspöke a debreceni tanácsnak ajánlotta, megnevezve megcélzott közönségét:

> tetszék énnekem, hogy az ÚR JÉZUS Chrisrustul tanult minden napi könyörgésnek magyarázattyát föl venném és rövid prédikációkra osztanám, mellyet meg-is cselekettem az Urtul én reám bízattatot Gyra szerint, és az együgyű híveknek éppületekre szem eleiben bocsátottam.[14]

Szenci Csene Péter, a felsődunamelléki református egyházkerület püspöke a helvét hitvallást fordította magyarra, a címlap szerint „az együgyűveknek épületekre és javokra". Elöljáró beszédében, amelyet „Christus Jesus ecclesiájának" címzett Magyarországon és Erdélyben, megnevezte megcélzott közönségét: „ez Confessiót Magyarul fordítottam az együgyűvekért."[15]

Szenci Molnár Albert magyarra fordította Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor beszédeit. A nagyszombati egyházközség elöljáróinak címzett ajánlásban szerénykedő fordulattal nevezi meg közönségét: „én az én vékony erőm szerint szolgálok az egyigyű híveknek."[16]

---

11 Pálházi Göncz Miklós, ford., *Az gyermetskék credóia* (Keresztúr: Farkas Imre, 1615), RMNy 1090, B1v–C4v.

12 Klösz Jakab, ford., *Evangéliomok es epistolák* (Bártfa: Klösz Jakab, 1616), RMNy 1096, *3v, *4r.

13 Uo., *6v.

14 Margitai Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1616), RMNy 1108, *4v.

15 Szenci Csene Péter, ford., *Confessio Helvetica, az az az keresztyéni igaz hitről való vallás-tétel* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1616), RMNy 1115, 5.

16 Szenci Molnár Albert, *Postilla Scultetica: Az egész esztendő átal való vasárnapokra és fő innepekre rendeltetet euangeliomi textusoknac magyarázattya* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1617), RMNy 1144, 9.

Kecskeméti Alexis János váradi református lelkész Dániel próféciáját magyarázta prédikációkban. A szerző halála után kéziratait Margitai Péter adta ki, ő írta az ajánlást és az előszót. A Rákóczi Györgynek és Bethlen Gábornak címzett ajánlásból megtudhatjuk: Kecskeméti Alexis azért írta prédikációit, „hogy azokat […] az egy-ügyű híveknek éppületekre szem eleibe ki bocsássa és közönségessé tegye".[17]

Margitai Péter saját munkája *Jónás könyvé*nek magyarázata prédikációkban. Csomaközi András váradi vicekapitánynak címzett ajánlásában utal rá, hogy beszédeit élőszóban is elmondta, majd a megcélzott közönségét is megnevezi:

> Sőt ezzel nem elégedvén, hogy nem csak szájammal és nyelvemmel, hanem kezemmel s írásommal-is éppíthetnék az Istennek lelki Szőlejében (nem magam mutogatásáért, hanem az együgyű Atyafiakért) az meg nevezett Prophetiát rövid Magyar Praedicatiókban foglalván szem eleibe ki-is bocsátottam.[18]

Margitai Péter a *Hiszekegy*et is magyarázta prédikációkban. Várdai Katának címzett ajánlásban nyilatkozik reménybeli hallgatóiról és olvasóiról. Mint írja: mondandóját „rövid Magyar Praedicatiokban foglalván, az együgyű híveknek éppületekre és az Isten tisztességének elő mozdítására nézve, közönségessé töttem, és szem eleibe ki bocsátottam […]".[19]

Pázmány Péter a *Szentírás*ról szóló művének elöljáró írásában a keresztyén olvasónak „Istentűl Sz. Lelket kíván", egyben tájékoztatja céljáról: „És mivel a sok olvasásra sem a szorgalmatoskodó gondos emberek nem érkeznek, sem a restek nem igyekeznek; által-útat mutatok, mellyen akár-mely egy-ügyű könnyen fel-találllya az Igazságot minden viszálkodó egyenetlenségekben."[20]

„Az együgyűveknek, nem pedig az tudósoknak"

Arra is vannak példák, hogy a szerző határozottan megkülönbözteti és szembeállítja az elképzelhető olvasóközönség két szélsőséges csoportját, hangsúlyozva, hogy kiknek szánja munkáját.

Milotai Nyilas István, a tiszántúli református egyházkerület püspöke vitairatában a katolikusokat és az unitáriusokat cáfolja. A kegyes olvasónak címzett elöljáró beszédében a lehetséges végletekre utalva eltúlzott szerénységgel kisebbíti saját érdemeit: „Igazán megh vallom végezetre, hogy írtam és ezeket az együgyűveknek, nem pedig

17 Kecskeméti A. János, *Az Dániel Propheta könyvének az Szent Írás szerént való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1621), RMNy 1236, b2v–b3r.

18 Margitai Péter, *Az Jónás próféta könyvének az Sz. Írás szerint való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1621), RMNy 1237, (: o :) 4v–(: o :) 5r.

19 Margitai Péter, *Az Apostoli Credónak az Szent Irás szerint való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1624), RMNy 1300,)(3r–v.

20 Pázmány Péter, *Az Sz. Írásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* (Wien: Gelbhár Gergely, 1626), RMNy 1351,):( ):(2v.

az tudósoknak, kik ennélkül nem hogy szűkölködnének, de sőt hogy csak kezekbe vegyék-is, méltatlan."[21]

Tízparancsolat-magyarázatában Margitai Péter az olvasónak szóló rövid bevezetőben ugyancsak szembeállítja a két lehetőséget: „ez kitsin munka nem valami fönn-járó, hanem tsak amaz alatson elmékhez rendeltetett".[22]

Lépes Bálint nyitrai püspök Pázmány Péternek ajánlotta elmélkedéseit. Leszögezi: munkáját anyanyelvén írta, nem a legmagasabban képzett teológusok vagy a kiemelkedő filozófusok számára, hanem az egyszerű emberek hasznára, és azoknak, akik éppen csak hogy ismerik a betűket, hogy megtudják, mi végre lettek megteremtve.[23]

„Nem csak az nagy elmék, hanem még az együgyű és paraszt emberek is"

Mások ugyancsak említik az elképzelt hallgatóság vagy olvasóközönség két végletét, de nem állítják őket szembe egymással, azaz nem zárja ki egyik a másikat, hanem mindkettőre számítanak. Az evangélikus Sóvári Soós Kristóf világi nemes létére prédikációkat írt. Közönségének szélesebb rétegeire számítva úgy fogalmazza meg beszédeit, hogy azt a képzettebb hallgatók, olvasók *is* értékelni tudják, de mellettük az egyszerűbbeknek *is* hasznára válhassanak. „A vitézlő magyar nemzetnek" ajánlva prédikációit így ír: „Mert hogy peniglen mi közöttünk Magyarok között ritka az jó Deák, ritka az az ember, aki egynehány nyelven értene, azon igyekeztem, hogy ez szent könyveknek értelmire és tanúlására ez illyen együgyűeknek is szolgállyak."[24]

Mihálykó János prédikációfordításait Czobor Erzsébetnek ajánlotta. Forrását szándéka szerint azért fordította, „hogy nem csak az nagy elmék, hanem még az együgyű és paraszt emberek is megértsék".[25]

„Bölcs és tudós egyházi személyek"

A vizsgált korszakban arra is van példa, hogy a prédikációk kifejezetten a „nagy elmékhez" szólnak. Jellemzően ilyenek a főúri személyek temetésén elmondott halotti orációk. Ilyen alkalmakon okkal lehet számítani magasabban képzett világi és egyházi

21 Milotai [Nyilas] István, *Az mennyei tudomány szerint való irtovány* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1617), RMNy 1132, A3r.

22 Margitai Péter, *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1617), RMNy 1131,):†:(.

23 „Scripsi proprio idiomate, non pro summis Theologis aut magnis Philosophis, sed pro simplicibus et iis, qui vel mediocriter literas norunt, ut intelligerent, in quem finem essent creati [...]." Lépes Bálint, *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör* (Praha: Sessius Pál, 1617), RMNy 1146, B1r–v.

24 Sóvári Soós Kristóf, *Az szent prophetáknak* [...] *irásoknak predicatiók szerint való magyarázattiának elsö része* (Bártfa: Klösz Jakab, 1601), RMNy 873, (:) 2v.

25 Mihálykó János, ford., *Hét praedicátio az Isten fiainak örök életekről* (Bártfa: Klösz Jakab, 1612), RMNy 1030, B3v.

személyek jelenlétére. Az ékesszólás szabályai szerint megszerkesztett igényes beszédek nemcsak arra hivatottak, hogy a szónok műveltségét igazolják, és a művelt hallgatóság elismerését kivívják, hanem alkalmasak lehetnek a leendő patrónus megnyerésére is, hogy fedezzék a kinyomtatás költségeit.

Bedegi Nyáry Ferenc és Nyáry István temetésén a címlapon is minősített „bizonyos tudós, bölcs prédikátorok" a „Tekintetes, Nagyságos, Nemes és Nemzetes Urak és Asszonyok" mellett megszólították a „bölcs és tudós egyházi személyeket" is.[26]

Bonyolultabb vallási kérdések megértéséhez magasabb műveltség szükséges. Házi János, Bethlen Gábor török tolmácsa mohamedán tanítást fordított magyarra. A fejedelemnek címzett ajánlása szerint az „értelmesebb" olvasók figyelmére számít, akik különbséget tudnak tenni az „igaz" és a „hamis" vallás között:

> Ez könyvet, Felséges Uram, az mennyire az én vékony tudományom és értelmem engedte, Szerecsen és Török nyelvből (mint hogy elegyes szólás az írásban) az menyire lehetet, Magyar nyelvre fordítottam; nem azért, hogy valamely Keresztyén embert ezzel hitiben meg botránkoztassak, és az Úr Christus tudományától el idegenítsek, hanem, hogy az értelmesek ez által inkáb meg ismerjék és eszekben vegyék az igasságnak világosságát, s az hamisságnak sötétségétől megválasszák.[27]

Interludium

A megcélzott közönség nemek szerinti megkülönböztetésére akad két egymásnak ellentmondó példa. A képek tiszteletéről szóló vitairatát Monoszlóy András Erdődi Pálfi Miklós országbírónak ajánlotta, „a hív katolikus közönséges kereszténynek" címezve. Pécsi Lukács írt hozzá előszót. Ebben érdekes megjegyzést tesz. Emlékeztet a paradicsomi történetre: a sátán kísértésének az asszony engedett, ő vitte bűnbe a férfit. Ebből vonja le következtetését saját korára és a kiadott könyvekre. Helyteleníti, hogy némelyek asszonyoknak ajánlják munkájukat, mivel:

> Gondolom, hogy azon lélek [a sátán] cselekszik ezekkel is, hogy az minémű ízetlen és kedvetlen tanétásokat az tökélletes, erős, álhatatos férfiakkal egy általyában el nem hitethetnék, az minden tettető igasságra könnyen hajlandó aszonyálatoknak mutogatyák és küldik, hogy azoknak eszközök által közönséges kárhozatot vegyenek: de mert hogy fő dolgot nagy és álhatatos férfiúra szoktak bíznia, ím ez könyvet is, mely nem kicsiny dolgot foglal magába, méltó fő személynek neve által bocsátták közitekbe.[28]

---

26 *Négy szép hallottas praedikátiok* […] *mellyek praedikáltattanak* […] *Bedegy Nyári Ferencznek* […] *szomorú temetésén* […] *bizonyos tudos, bölcs praedikátorok által* (Bártfa: Klösz Jakab, 1624), RMNy 1296, címlap, B2r.

27 Házi János, ford., *Machumet propheta vallásán lévő egy fő írástudó doktornak írásából törökből magyarrá fordíttatott könyv* (Kassa: Sultz Dániel, 1626), RMNy 1360, 2–3.

28 Monoszlóy András, *De cultu imaginum: Az idvösségre intő képeknek tiszteletiről való igaz tudomány* (Nagyszombat: [typis capituli], 1589), RMNy 632,)(v.

Lényegesen barátságosabban viszonyul a női nemhez Draskovich János tárnokmester és horvát bán. Antonio de Guevara *Horologium pricipum*ának második könyvét fordította le, amelyik fejedelmek és főemberek jó házasságát és gyermekeik helyes nevelését kívánja szolgálni. Ennek a résznek a tárgya miatt ajánlotta fordítását Draskovich „szerelmes házastársának", Istvánffy Évának. Ajánlásának befejezéseként Istentől azt kéri, hogy „azt is engedje megh, az én kevés munkám, a mellyet leg inkáb te kedvedért vettem vala magamra, nem csak te neked, hanem egyéb házassághbeli fő embereknekis nagy hasznokra lehessen".[29]

„Az ő cselédjök előt meg olvashatnak"

Többen remélték, hogy munkájukat a családfő gyermekeinek és egész háza népének fel fogja olvasni. Batthyány Boldizsár udvari papja, Beythe István két kötetben magyarázta a szentek ünnepeihez kapcsolódó evangéliumokat és episztolákat. Az első kötetet záró rövid utószóban kiemeli a későbbiekben gyakran emlegetett cselédes gazdákat, aki házuk népének közvetíthetik a kifejtett tanulságokat: „Ezök revideden az szentek fő innepiről való Evangéliomok és prédikációk, kiket az Isten félő házi gazdák az ő cselédjök előt meg olvashatnak, és az Úr Isten félelmére inthetik őket."[30]

Pálházi Göncz Miklós korábban említett Rhaw-fordítását ugyan „az egyigyüekért öszve szedögettetött rövid tanúsággal" vezeti be, de a Betlehemfalvai Thurzó Szaniszlónak címzett ajánlásból kitűnik, hogy művét szélesebb körnek szánta, hogy nemcsak „atyák, anyák, cselédes gazdák, hanem ugyan skóláknak igazgató mesteri és lelkipásztorok is publice mindeneket erre oktassanak és tanítsanak".[31]

Klösz Jakab említett Tilenus-fordításának ajánlásában ugyancsak „családi használatra" ajánlja munkáját:

> Mivel hogy azért az Evangéliumos könyvecskék, kiket hívunk, igen szolgálnak minekünk ehöz, mellyekben az Vasárnapokra és főfő Innepekre rendeltetet Evangéliumok külön vadnak nyomtatva, szükség, hogy azokat meg böcsüllyük, és minden Családos ember magának szörözze, fiaival és leányival otthon olvastassa és meg taníttassa, és ezképpen az Isten igéjére szoktassa, ki légyen Istennek tisztességére és dicsiretire és lelköknek üdvösségére.[32]

29 Draskovitch János, ford., *Horologii principum, az az az fejedelmek órájának második könyve* (Graz: Widmanstadius György, 1610), RMNy 994, *3v.

30 Beythe István, *Az szentök fő innepeiröl való evangeliomok* (Németújvár: Manlius János, 1584), RMNy 554, 107v.

31 Pálházi Göncz, *Az gyermetskék credóia*.

32 Klösz, *Evangéliomok es epistolák*, *3r.

„Egy kis Promptuarium *lehet"*

Különösen érdekes, amikor a szerzők a képzettebb olvasók között azokra a prédikátortársaikra is gondolnak, akik a nyomtatásban hozzáférhető szöveg alapján maguk is készíthetnek hasonlókat. Mint fentebb idéztem: Pálházi Göncz Miklós arra is gondolt, hogy fordítása nyomán „skóláknak igazgató mesteri és lelkipásztorok is publice mindeneket erre oktassanak és tanítsanak".[33]

Temetési beszédeket ajánl mintaprédikációként Keserűi Dajka János, az erdélyi református egyházkerület püspöke. Lelkésztársaival vaskos kötetet állítottak össze a Károlyi Zsuzsanna temetésén elhangzott halotti orációkból. Az olvasókhoz szóló előszó szerénykedő fordulatai szerint:

> Nem nagy ugyan ez munka magában, de nagy hasznos, és idvösséges dolgok vadnak benne be foglaltatva, amint akárki is eszében veheti, az ki figyelmes elmével meg-olvassa: úgy-annyira, hogy az Tanítóknak, egy kis *Promptuarium* lehet, amelyből akármely időben-is kész halotti Praedicatiót vehetnek.[34]

„Minden keresztyénnek ajánlom"

Az olvasók szélesebb rétegeire gondolt Baranyai Decsi János. Sallustius-fordításának „az írás gyakorló olvasókhoz" szóló bevezetőjében előrebocsátja: „Hasznosnak ítílem lenni, hogy ez az írás nem csak azoknak használna, kiknek főképpen és kiváltképen hasznokra és tanulságokra magyaráztam vala meg: hanem minden egyéb rendeken való amberekneki s, az kiknek ez könyv kezekbe jutna."[35] Nem sokkal később pontosítja, hogy elsősorban kiknek és milyen célból szánta fordítását:

> Ezértis akartam ez bölcs írásnak magyarázattyát egyebekkel is közlenem, hogy minden rendbélieket, de főképpen az Fejedelmeket, urakat, nemesseket és egyéb fő renden valókat édesítenem az Históriának olvasására, mellyekből mind egyéb jó és tisztességes dolgokat, s-mind penig had viselésben való eszességet és jó módot tanulhatnának.[36]

Vannak persze olyan szerzők is, akik nem említik a közönség egyik vagy másik csoportját, hanem a hallgatók vagy olvasók legszélesebb rétegeinek figyelmére számítanak – még akkor is, ha ez néha túlzásnak tűnik. Beythe István a szentek ünnepeihez kapcsolódó prédikációit Batthyány Boldizsár feleségének, Zrínyi Dorottyának ajánlotta. Nem titkolja, hogy prédikációinak kiadásával egyenesen egész nemzetét kívánja szolgálni:

33 Pálházi Göncz, *Az gyermetskék credóia*.

34 *Exequiae Principales* [...] *az az: Halotti Pompa* (Gyulafehérvár: Válaszúti András és Meszlényi Márton, 1624), RMNy 1306, (4) r.

35 Baranyai Decsi János, ford., *Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája* (Szeben: Fabricius János, 1596), RMNy 786, (.) r.

36 Uo., (.) v.

> Ím látom az szegény magyar nemzetöt, hogy meg fogyatkozot tanító és gond viselő nékül; és némelyek örömest tanulnának, ha volna kitűl. De kik ez világi tisztöség kévánnáért, kik kedig tunyaságokért, Isten igéjére nem viselnek gondot, azért, hogy szolgálnék sokaknak ez Munkával, ez okáért kellöt ez terhet föl vennöm.[37]

Sóvári Soós Kristóf egyik prédikációskötetében a vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt episztolákat magyarázza. A magyarországi és erdélyi „Szent Kereszt viselő híveknek" szóló ajánlásából kiderül, hogy egész „böcsületes nemzetének", sőt „minden embereknek" kíván használni: „Vöd el azokáért te BÖCZÜLETES NEMZET ez én kis ajándékomat, oly jó indúlattal, örömmel, és keresztyéni ítélettel, az minémű jó és keresztyéni indúlatomból én tenéked ezt adom."[38] Ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy munkája nem mindenkinek fog tetszeni, de bízik „az Úr maradék híveiben":

> De noha én ezt nagy jó végre, minden embereknek hasznokra cselekedtem, mind azon által jól tudom én, hogy sok irigye és kárhoztatója lészen ez együgyű munkámnak […] Ezeket meg mondván, sem ez jelen való munkámtól, sem az következendőktől, mellyeket az Úr én általam akar szóllani; nem tartóztat sem rettent meg engemet senki haragja, irigysége, és gonosz ítélete; tudván és hűvén ezt, hogy ha nem mindeneknek, de az Úr maradék hűveinek tetzik az én jó igyeközetem, és kedves lészen az én munkám.[39]

Elmélkedéseit Pécsi Lukács a Joó Balázs nyitrai esperesnek szóló ajánlása szerint „minden keresztyénnek" szánja: „De én ez írásba minden keresztyénnek ajánlom fő képpen az hét irgalmasságoknak cselekedetit."[40]

Fabricius János galgóci evangélikus lelkész Gottfried Rabe Wittenbergben elhangzott és Hildesheimben kiadott prédikációját fordította magyarra, mégpedig – a címlap szerint – ugyancsak „minden keresztyéneknek követésére".[41]

Imádságos könyvét Pázmány Péter az ajánlás címzettjének, Kapi Annának a kérésére „a Magyar országban lakozó keresztyének számára" állította össze.[42]

Luther *Kis katekizmus*ának 17. század eleji fordításából csak töredékek maradtak fenn, de tartalmazzák a címlapot. Eszerint a munka eredetileg „Az együgyü plébánusoknak és praedicátoroknak iratot d. Luther Marton által, most penig minden keresztyéneknek javára fordétatot magyar nyelvre".[43]

37 Beythe, *Az szentök fő innepeiröl…*, A3v.

38 Sóvári Soós Kristóf, *Postilla, azaz epistoláknak* […] *praedikátiók szerint rövid magyarázatja* (Bártfa: Klösz Jakab, 1598), RMNy 828, (?) 5v.

39 Uo., (?) 7r–v.

40 Pécsi Lukács, *Az test környül való hét irgalmasságnak cselekedetiről* (Nagyszombat: [typis capituli], 1598), RMNy 838, (:) 4v.

41 Fabricius János, ford., *Ágoston barát szerzetin való Hollósi Godefridusnak,* […] *az keresztyénségre való megtéréséről irattatott praedicatiója* (Keresztúr: Manlius János, 1603), RMNy 901.

42 Pázmány, *Keresztyéni imádságos könyv,* †3r–v.

43 Luther, Martin, *Enchiridion. Rövid catechismus* (Szeben: Grüngras? Seel? Wolff?, 1601–1615), RMNy 974.

Mihálykó János imádságoskönyvének jelentős részét Pázmány imádságoskönyvéből vette át. A címlap tanúsága szerint mindezek „ez mostani nyomorúlt és veszedelmes üdőkben minden keresztyén és istenfélő embernek felötte szükségesek és hasznosok".[44]

Lépes Bálint nyitrai kanonok Gabriele Inchino lateráni kanonok olaszul írott elmélkedéseinek latin fordítása alapján készítette el a magyar változatot. Munkáját a címlapon „minden üdvösségre szomiuhozo hű keresztyénnek" ajánlotta. Az elöljáró levélben fejti ki, hogy a fordítással egész nemzetének kíván használni:

> olvasván a könyvet úgy meg kedvellettem, hogy még ugyan akkor szüvemben tűnt volt, és el végeztem volt magamban, hogy magyarra fordéttom […] hogy így az mi nemzetünknekis kezébe juthatna az a dicséretes, hasznos és szükséges munka. […] Ugyan nagy kárnak alétottam volna lenni, ha ez a fényes tükör az mi nemzetségünktől el rejtetett volna, melyből minden keresztyén meg értheti, mint kellessék neki cselekedni, hogy az pokolnak kínnyát el kerülhesse, és az mennyei boldogságnak javaihoz juthasson.[45]

Egy Alvinczi Péternek tulajdonított vitairat ajánlásának címzettjei: „Minden Római, Helvétiai és Augustana Confession levő Nagyságos Uraknak, Nemes Egyházi és közrenden valóknak, valakik Magyar és Erdély Országban vadnak."[46]

Enyedi György erdélyi unitárius püspök latinul írott unitárius bibliamagyarázatát Torockai Máté – később utóda a püspöki székben – fordította magyarra. Az istenfélő kegyes olvasónak címzett ajánlás szerint munkáját minden hű keresztyénnek szánta, akár egyetértenek mondandójával, akár nem:

> Mostan penig, hogy ugyan azon szép és Istenes Írás-magyarázatot Magyar nyelvenn-is minden hű keresztyének nagy hasznoson olvashassanak mind az kik velünk az Isten ismeretben eggyeznek, mind az kik valamiben külömböznek, íme ismét ki bocsáttatott.[47]

Kopcsányi Márton ferences tartományfőnök Istvánffy Évának, Draskovich János özvegyének ajánlotta imádságait és elmélkedéseit, amelyeket „az ájtatos keresztyéneknek lelki vigasztalásokra" gyűjtött össze.[48]

---

44 Mihálykó János, *Keresztyén istenes es ájtatos imádságok* (Bártfa: Klösz Jakab, 1609), RMNy 976. Ugyanez olvasható az imádságos könyv 1630. évi kiadásának (RMNy 1459) címlapján is.

45 Lépes Bálint, ford., *Az halandó es ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tükör* (Praha: Paulus Sessius, 1616), RMNy 1119, B1v.

46 [Alvinci Péter], *Itinerarium catholicum* (Debrecen: [Rheda Pál], 1616), RMNy 1104, *2r.

47 Torockai Máté, ford., *Az ó es új testamentum-beli helyeknek, mellyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok* (Kolozsvár: Makai Nyírő János, 1619), RMNy 1187,) (2v.

48 [Kopcsányi Márton], *Keresztyén imádságos könyvecske* (Wien: Gelbhaar Gergely, 1622), RMNy 1260, 9.

Ókori eredetű gondolat annak hangsúlyozása, hogy mennyire fontos a „bölcsek" tanításának továbbörökítése írásban az utókor számára. Humanista körökben ezzel kapcsolatban szokás Cicerót idézni, aki szerint a betűket a feledés ellenszeréül találták fel, ugyanis egyedül azok képesek az emlékezetet fenntartani. Baranyai Decsi János Sallustiusra hivatkozva írja: „az kiknek Isten valami ajándékát nyújtotta, ne vigyék életeket ollyan halgatással által, mint az oktalan állatok, hanem tisztességes dolgokban foglalván magokat, ne csak éltekben, hanem még holtok utánnis tanícsák az embereket minden jóra".[49]

A vizsgált korszakban több megjegyzés árulkodik a nyomtatott médium jelentőségének felismeréséről. Úgy tűnik, másfél évszázaddal Gutenberg találmányának elterjedése után még szükséges volt hangsúlyozni, hogy mennyivel nyújt többet a könyv, mint az élőszó. Fokozatosan jöttek rá, hogy a nyomtatványok egyre szélesebb körben terjedhetnek.

Sibolti Demeter, a felsődunamelléki evangélikus egyházkerület püspöke Soós János kérésére szedte össze „a kétségbeejtő hitetlen ördögi kísértések meggyőzésére" a közreadott „egynéhány jeles vigasztaló tanúságokat". A kegyes olvasónak szóló előszóban a nyomdász, Mantskovit Bálint arra utal, hogy a megrendelőn kívül „egyéb hívek is sok nemes hasznát vehetik e jámbor Prédikátor munkájának".[50]

Sóvári Soós Kristóf egyik prédikációskötetének elöljáró beszédében a magyar nyelvű könyvek szükségességét hangsúlyozza. Szembetűnő az apologetikus szándék. A népnyelvek fokozatos előtérbe kerülésének folyamata ugyanis nem volt egyértelmű diadalmenet. A magasan képzett humanisták között Európa-szerte voltak, akik a tökéletesre csiszolt latinhoz képest a „barbár" élő nyelveket nem tartották alkalmasnak árnyaltabb tartalmak kifejezésére. Sóvári Soós megjegyzéséből kitűnik, hogy Magyarországon is voltak ilyenek. Azokkal szemben veszi védelmébe anyanyelvét, akik „megutálnák" a magyar nyelvű könyveket. Figyelemreméltó, ahogy érvelése során nemcsak az anyanyelvű könyvnyomtatás gyakorlati hasznáról szól, hanem a magyar nyelv megszentelésének említésével teológiai összefüggésekre is utal:

> noha Deák nyelven és egyéb nyelveken is netalám vadnak ez könyvek, de csak azok vehetik azoknak hasznát, kik ugyan azon nyelveken értenek, azokat az nyelveket tanúlták. […] Nem kel azért senkinek meg útálni ezt az könyvet, azért, hogy Magyar nyelven vagyon, sőt inkáb nagy hálaadással tartozunk az mi kegyelmes Istenünknek, hogy ez mi nyelvünket is úgy meg szentelte, hogy az ő szent igéjét, az ő igaz ismeretit ez mi nyelvünk által is, kiáltatja, hirdetteti, prédikáltatja.[51]

49 Baranyai Decsi, *Az Caius Crispus Sallustiusnak…*, (.) r–v.

50 Sibolti Demeter, *Lelki harc* ([Detrekő?]? Mantskovit Bálint, 1584), RMNy 542, Aiijr.

51 Sóvári Soós, *Az szent prophetáknak…*, (:) 2r–v.

Fontos felismerés, hogy a nyomtatványok hatása nemcsak térben, hanem időben is kiterjed. Posztumusz kiadások esetében arról is olvashatunk, hogy a megboldogult szerzők a nyomtatott könyvnek köszönhetően „holtok után is" használhatnak tanításaikkal. Derecskei Ambrus váradi református lelkész a római levelet magyarázó prédikációit bevezetendő, Cseh András váradi főharmincadosnak címzett ajánlásában kifejti:

> Az Tanítók ez sok romlások és veszedelmek között nem csak szorgalmatoson ő tanításokkal építik az lelki Siont és Jerusalem Templomának meg repedezett kű falait, hanem írásokkal-is, hogy ne csak életekben, hanem meg-holtok után is legeltetnék az Christus Jesusnak meg fáradott és el epedett juhocskáit.
>
> Nem szidalmazhattyuk tehát az mi atyánkfiait-is, az kik ezekről gondolkodván, hogy tudni illik, az Magyar nemzetnek meg holtok után is szolgálhassanak, nagy szép írásokat hattanak, ki egy formában, ki másban, ki egy nyelven, s-ki más nyelven, és úgy mint testamentomban ajánlottanak. Mert jó eleve meg látták, hogy ez nemzetben nem sokára meg fogyatkoznék az szó által való igaz tanítás, az melly helyett írást hattanak, hogy az maradékoknak lenne miből tanulniok vagy együtt vagy másutt.[52]

Margitai Péter egyik idézett ajánlásában utal rá, hogy a prédikációkat élőszóban is elmondta, majd így folytatja:

> Sőt ezzel nem elégedvén, hogy nem csak szájammal és nyelvemmel, hanem kezemmel s írásommal-is éppíthetnék az Istennek lelki Szőlejében (nem magam mutogatásáért, hanem az együgyű Atyafiakért) az meg nevezett Prophetiát rövid Magyar Praedicatiókban foglalván szem eleibe ki-is bocsátottam. gyönyörköttessék magokat.[53]

Margitai Péter egy másik ajánlása szerint Kecskeméti Alexis János azért írta prédikációit, „hogy azokat […] szem eleibe ki bocsássa és közönségessé tegye, hogy így nem csak szájával és nyelvével, hanem ugyan kezével és írásával is, az Istennek lelki szőlőjét, az Anyaszent-egyházat éppítse".[54]

Ugyanezekkel a kifejezésekkel utal az írásbeliség, a könyvnyomtatás hatékonyságára Margitai a *Tízparancsolat*ot magyarázó, korábban ugyancsak említett kötetének ajánlásában. Mint írja: a mondandót „rövid Praedicatiokban foglalván […] szem eleiben bocsátottam, hogy így nem csak szájamval és nyelvemmel, hanem az én vékony értékem szerint kezemmel-is építsem az Úrnak lelki Szőlőjét".[55]

Érdekes a különféle közlésformák metaforikus megjelenítése anatómiai fogalmakkal: ahogy az élőszóban elhangzott beszédet a száj és a nyelv, úgy a maradandóságra érdemesített prédikációt a – nyomdai kéziratnak szánt – szöveg leírását végző kéz jelképezi. A testrészek közül a szem sem marad ki, mint amellyel az olvasók érzékelhetik a könyv tartalmát.

52 Derecskei Ambrus, *Az szent Pál apostol levele, mellyet irt az Rómabeli keresztyéneknek* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1603), RMNY 895, (:) 4v–5r.

53 Margitai, *Az Jónás próféta…*, (: o :) 4v–5r.

54 Kecskeméti A., *Az Dániel Propheta…*, b2v–b3r.

55 Margitai, *Az Isten törvényének…*, B3r.

A fentebbiekre akad ellenpélda, ugyanis nem mindenki gondolkozott az olvasóközönség széles távlataiban. Mintegy alkalmi kiadványnak szánták Kecskeméti C. János Tokajban elhangzott karácsonyi prédikációját. A Lórántffy Mihálynak címzett ajánlás szerint a patrónus kérte a kinyomtatást:

> az innep elmúlván, az békeség is végbe menvén, Uraságod, jó örömmel haza térvén, fő-fő szolgái előtt, emlékezett felőlem, jelentvén, hogy ha én azt az Conciót ki írnám, nem szánna uraságod annak ki nyomtatásától költséget, és az fő-fő Uraknak, kik annak halgatásánál jelen voltanak, vele kedveskedni.[56]

Kecskeméti megragadta a kínálkozó lehetőséget, és a karácsonyi prédikáció mellett még egy húsvéti és egy pünkösdi beszédét is közreadta.

*

A reménybeli hallgatóságra vagy olvasókra vonatkozó megjegyzésekből láthatjuk, hogy a vizsgált korszakban megjelent prédikációk és egyéb vallásos és világi művek szerzői és fordítói vagy a legszélesebb rétegekre számítottak, vagy a közönség egyik vagy másik csoportjára. A szerzők többsége – a várható műveltségi szint alapján – az „együgyű községet" kívánta szolgálni: munkáját „épületekre és javokra", „hasznokra és vigasztalásokra" írta, végső soron „lelköknek üdvösségére", hogy „az pokolnak kínnyát el kerülhessék, és az mennyei boldogságnak javaihoz juthassanak".

Az „alatsonabb elmékhez" tartozhattak az olvasni még nem tudó „kisdedek", akik csak a „skóláknak igazgató mesteri" magyarázata nyomán sajátíthatták el a kereszténység alapjait; az írástudatlan felnőttek, akik az élőszóban elhangzott prédikáció vagy a „cselédes gazda" felolvasása alapján juthattak ismeretekhez. A feltételezhető olvasók közül a derűlátóbb szerzők azokra is számítottak, akik éppen csak elkezdtek barátkozni a betűkkel. Idéztem Pathai Istvánt, aki a „gyönge magyar írás olvasókra" gondolt (1592); Debreceni Szőr Gáspárt, aki azokat említi, akik „az magyar írástis alig olvashattyák" (1599); Lépes Bálintot, aki azokra is számított, „qui vel mediocriter literas norunt" (1617). Magasabb szintet képviseltek azok, „kik az Magyar íráshoz értnek" (Szárászi Ferenc, 1604). Nem hiányoztak a kínálatból a magasabban képzett világi és egyházi személyek tetszésére pályázó munkák sem.

A megcélzott közönség meghatározása önmagában is figyelemre méltó dokumentuma a régiség irodalmi gondolkodásának. Számos további megjegyzés vonatkozik a közönséghez alkalmazkodó szövegalkotás módjára. Ezek árulkodnak arról, hogy a szerzők mit gondoltak a kitűzött célnak megfelelő tartalmi, szerkezeti és stiláris követelményekről, mit tartottak követendőnek vagy éppen kerülendőnek – saját módszerükről nyilatkozva éppúgy, mint elődeik és kortársaik elismerése vagy elmarasztalása során. Az ezt alátámasztó források áttekintése, rendszerezése és értékelése azonban további feladat.

56 Kecskeméti C. János, *Három fü es nevezetes esztendős innepekre való praedikatiok* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1615), RMNy 1083, *4r.